

UOT 94(479.24)

N.R.Məmmədov

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

mamedov-n@yahoo.com

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN QAÇQIN VƏ MƏCBURİ KÖÇKÜNLƏRƏ QAYĞISI (1993-2003)

Açar sözlər: Azərbaycan, Ermənistan, etnik təmizləmə, qaçqın, məcburi köçkünlər, Ümummilli lider Heydər Əliyev

Məqalədə Ermənistan hərbi qüvvələrinin 1988-1993-cü illərdə Azərbaycan torpaqlarına qarşı hərbi təcavüzü və torpaqlarımızın 20 faizinin işğalı nəticəsində Azərbaycanda yaranmış təqribən bir milyona məcburi köçkün və qaçqınların vəziyyəti, 1993-2003-cü illərdə onların sosial və yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər, mövcud ehtiyaclar və digər məsələlər əks olunmuşdur.

H.Р.Мамедов

ЗАБОТА ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА О БЕЖЕНЦАХ И ВЫНУЖДЕННЫХ ПЕРЕСЕЛЕНЦАХ (1993-2003)

Ключевые слова: Азербайджан, Армения, этническая чистка, беженец, вынужденные переселенцы, общенациональный лидер Гейдар Алиев

В статье описываются военная агрессия вооруженных сил Армении против земель Азербайджана в 1988-1993 гг., положение примерно одного миллиона вынужденных переселенцев и беженцев в Азербайджане в результате оккупации 20 процентов наших земель, принятые меры по улучшению их социально-бытовых условий в 1993-2003 гг., текущие потребности и другие вопросы.

N.R.Mammadov

THE CARE OF NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV ABOUT REFUGEES AND FORCED RESETTLEMENTS (1993-2003)

Keywords: Azerbaijan, Armenian, ethnic glean sing, refugees, internally displaced, national lider Heydar Aliyev

The article describes the military aggression of the armed forces of Armenia against the lands of Azerbaijan in 1988-1993, the situation of about one million internally displaced persons and refugees in Azerbaijan as a result of the occupation of 20 percent of our lands, the measures taken to improve their social and living conditions in 1993-2003, current needs and other issues.

1988-1994-cü illərdə Ermənistanın hərbi təcavüzü zamanı Azərbaycan vətəndaşı 20 min nəfəri həyatını itirmiş, 4866 nəfəri itkin düşmüş, 100 min nəfəri yaralanmış, 50 min nəfəri isə əlilə çevrilmişdir. Bu hərbi təcavüz respublikamızın 17 min kv. km ən məhsuldar torpaqlarının işğalına, 900 yaşayış məntəqəsinin, 130939 evin, 2389 sənaye və kənd təsərrüfatı obyektinin, 1025 təhsil və 798 səhiyyə ocağının, 1510 mədəniyyət müəssisəsinin, 5198 km avtomobil yollarının, 348 körpünün, 7568 km su və 76940 km elektrik xətlərinin dağıdılmasına səbəb olmuşdur [2, s.197]. Erməni silahlıları işğal etdikləri ərazilərdə milli mədəni sərvətimizi məhv etmişlər. Torpaqların işğalı zamanı erməni vandalları 982 kitabxananı, 862 klubu, 1831 kino qurğusunu, 6 teatrı, 10 parkı, 100 mindən çox qiymətli nadir eksponatı olan 22 muzeyi və rəsm qalereyasını ələ keçirib qarət etmişdilər. Yüzlərlə tarixi abidə, o cümlədən 13 qala bürcü, 22 kurqantəpə, 31 məscid, 44 məbəd, 2 mağara-ibadətqah təhqir edilmiş, dağıdılmışdı [29, s.76]. Füzuli rayonunda Məhəmməd Füzulinin tunc heykəli sökülüb aparılmışdır. Şuşada xan qızı Natəvanın, dahi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəylinin və Bülbülün heykəlləri gülləbaran edilmişdir. Dağlıq Qarabağ bölgəsində və ətraf rayonlarda Azərbaycanın milli mədəniyyət ocaqlarına erməni təcavüzkarlarının vurduqları ziyan dəqiq hesablamaq mümkün deyildir, çünki talan və məhv edilmiş sərvətlər nəinki Azərbaycanın, həm də bütün dünya sivilizasiyasının misilsiz mədəniyyət nümunələridir. Əhaliyə vurulmuş mənəvi-psixoloji zərbə ilə yanaşı, ilkin hesablamalara və müəyyənləşdirilmiş məlumatlara görə, Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin təcavüzü nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatına 300 milyard ABŞ dollarından çox həcmdə ziyan dəymişdir. Eləcə də həm 1988-1993-cü illərdə azərbaycanlılara qarşı keçirdiyi son etnik təmizləmə siyasəti, həm də 1990-cı ildə Orta Asiyadan ahıska (məshəti) türkü qovulması nəticəsində müvafiq olaraq dədə-baba torpaqlarından – qədim Azərbaycan yurdu İrəvandan qaçqın düşən 250 min nəfər azərbaycanlı, Orta Asiyadan qaçqın düşən 50 min nəfərədək ahıska (məshəti) türkü Azərbaycanda məskunlaşdı. Onların üçdən ikisi qadın və uşaqlar idi. Qaçqınların bir qrupu məskunlaşmışdı, qalanı isə ağır şəraitdə yaşayırdı. Köçkünlərin 77 min nəfəri çadır düşərgələrində yaşayırdı [26, s.8]. Məcburi köçkünlər respublikamızın 62 şəhər və rayonunda, 1600-dən çox sıx məskunlaşma obyektində müvəqqəti məskunlaşmışlar [23, s.14].

Ulu öndər Heydər Əliyev qaçqın və məcburi köçkünlərin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdıracağından bəhs edərək bildirib: “İşğal olunmuş bütün rayonlardan didərgin düşmüş, indi qaçqın vəziyyətində, köçkün vəziyyətində yaşayan vətəndaşların problemləri bizim üçün və şəxsən mənim üçün bir nömrəli problemdir... [24, s.165; 27]. Bu, Azərbaycan dövlətinin, hökumətinin və şəxsən Azərbaycanın dövlət başçısı, Prezidenti kimi mənim qarşımda duran ən əsas vəzifədir və daim – hər gün, hər saat mənim diqqət mərkəzimdədir... Qaçqınların, köçkünlərin yaşadığı yerlərdə onların yaşayış şəraitini daim

yaxşılaşdırmaq lazımdır. Bu, bizim əsas vəzifəmizdir... Bizim ali vəzifəmiz, məqsədimiz işğal olunmuş torpaqları azad etmək, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa etmək və yerlərindən didərgin düşmüş soydaşlarımızı öz yurdlarına qaytarmaqdır” [16].

Ulu öndərin 2001-ci il 11 avqustunda imzaladığı Fərmanda Ermənistan ərazisindəki tarixi torpaqlarından didərgin salınmış azərbaycanlıların məskunlaşması problemlərinin həlli ilə bağlı konkret tədbirlər müəyyən olundu və həyata keçirilməyə başlandı. 2001-ci il 7 sentyabr tarixli Fərmanında ümummilli lider Ağdam və Füzuli rayonlarından olan məcburi köçkünlərin məskunlaşdırılması üçün Ağdam rayonu ərazisində 500, Füzuli rayonu ərazisində isə 800 ailəlik evlər tikilməsi, qəsəbələr salınması haqqında göstərişlər verdi. Öz doğma yurdlarından didərgin düşən məcburi köçkünlərin sosial müdafiəsini gücləndirmək məqsədilə 1998-ci ildən başlayaraq onlara yemək xərci üçün verilən aylıq müavinət hər il artırılırdı. 1998-2000-ci illərdə bu müavinətlər 3,5 dəfə çoxalmışdı [31]. Respublikadakı qaçqın və məcburi köçkünlərə dünyanın ayrı-ayrı ölkələrinin və beynəlxalq birliklərinin 50-dən çox humanitar təşkilatı, o cümlədən BMT-nin Qaçqınlarla İş üzrə Ali Baş Komissarlığı, Ümumdünya Ali Ərzaq Proqramı, Uşaq Fondu, Dünya Bankı, Avropa Birliyi ESNO-EKO xətti, Beynəlxalq Qızıl Xaş Cəmiyyəti, ABŞ-nin Beynəlxalq Uşaqları Xilasetmə Federasiyası xətti ilə müəyyənləşdirilən 6 müstəqil humanitar təşkilatı, Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi Avropa və MDB Ölkələri İdarəsi, Asiya Müsəlmanları Komitəsi, Beynəlxalq islam “Nicat” Təşkilatı, İran, Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanının Qızıl Aypara cəmiyyətləri, Almaniya Beynəlxalq Texniki Yardım Təşkilatı humanitar yardım göstərirdi [11].

Azərbaycanın müxtəlif rayonlarına səpələnmiş köçkünlər üçün beynəlxalq humanitar təşkilatların yaxından köməyi ilə yaşayış yerləri yaradılmışdır. Avropa Birliyi Humanitar Yardım İdarəsi ESNO 1993-1994-cü illərdə üç məskunlaşdırma proqramı həyata keçirmiş, Sabirabad, Ağcabədi, Dəvəçi, Goranboy, İmişli, Yevlax, Şəki və Saatlıda 20 min köçkün üçün qurma evlər, 1995-ci ildə Beyləqanda iki qəsəbə tikilməsini maliyyələşdirmiş, əhaliyə sosial xidmətlər göstərilməsini, hər ay ərzaq yardımı verilməsini təmin etmişdi [5]. Almaniyanın köməyi ilə 1996-cı ildə Ağcabədi rayonunda Laçın köçkünləri üçün 2 qəsəbə, BMT-nin köməyi ilə Oğuz-Şəki yolu üstə Laçın, Kəlbəcər, Ağdam köçkünləri üçün 2 qəsəbə inşa edilmişdir. ABŞ-ın “Keyə” (“Qayğı”) Humanitar Təşkilatı İmişli, Saatlı, Beyləqan, Zərdab, Kürdəmir, Göyçay və Ağsu rayonlarında birtipli layihələr üzrə 1800 köçkün ailəsi üçün evlər inşa etmiş, 6,5 min ton ərzaq paylamışdır. ABŞ-nin qeyri-dövlət təşkilatları 1992-1997-ci illərdə Azərbaycana 125 milyon dollarlıq humanitar yardım etmişdilər. 1996-1997-ci illərdə ABŞ Dövlət Departamentinin sponsorluğu ilə Azərbaycana dava-dərman və tibb preparatlarından ibarət böyük humanitar

yardım göndərilmişdi [23, s.42]. İranın Hilal-i Əhmər, Türkiyənin və Səudiyyə Ərəbistanının Qızıl Aypara cəmiyyətləri köçkünlər üçün 10 çadır şəhərciyi qurmuş, burada yaşayanlara ərzaq yardımını göstərmişdi. ABŞ, Almaniya, Norveç, Yaponiya, Hindistan Milli Qızıl Xaç cəmiyyətləri də Azərbaycanda imkansız adamlara humanitar yardım göstərmişdilər. 1996-cı ilin payızında Böyük Britaniya hökuməti Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində məskunlaşmış 8 min köçkün ailəsinə 156 min dollar məbləğində yardım vermişdir [2, s.54]. Humanitar yardımın paylanmasına nəzarəti gücləndirmək üçün 1995-ci ilin yanvar ayında Ümummilli lider Heydər Əliyevin xüsusi Fərmanı ilə Beynəlxalq Humanitar və Texniki Yardım üzrə Respublika Komissiyası təşkil edildi. Heydər Əliyevin sərəncamı ilə 1998-ci il sentyabrın 17-də “Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin Problemlərinin həlli üzrə Dövlət Proqramı” təsdiq edildi. Bu proqramda nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etmək, məcburi köçkünlərin məişət şəraitini yaxşılaşdırmaq, müvafiq sosial infrastruktur yaratmaq, iş yerləri açmaq məqsədilə 1999-cu ilin dekabr ayında “Məcburi Köçkünlərin Sosial İnkişaf Fondu” təşkil edilmişdir [8, v.79].

Ulu öndər Heydər Əliyevin: “İşğal olunmuş bütün rayonlardan didərgin düşmüş, qaçqın vəziyyətində, köçkün vəziyyətində yaşayan vətəndaşların problemləri bizim üçün və şəxsən mənim üçün bir nömrəli problemdir. Bu, Azərbaycan dövlətinin, hökumətinin və şəxsən Azərbaycanın dövlət başçısı, Prezidenti kimi mənim qarşımda duran ən əsas vəzifədir və daim – hər gün, hər saat mənim diqqət mərkəzindədir. Qaçqınların, köçkünlərin yaşadığı yerlərdə onların yaşayış şəraitini daim yaxşılaşdırmaq lazımdır. Bu, bizim əsas vəzifəmizdir.... Bizim ali vəzifəmiz, məqsədimiz işğal olunmuş torpaqları azad etmək, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa etmək və yerlərindən didərgin düşmüş soydaşlarımızı öz yurdlarına qaytarmaqdır” [25, s.3; 27]. Dərin məzmunlu nitqi dövlətimizin əsas prioritetinə çevrildi və məcburi köçkünlərə diqqət daha da artırıldı. Bütün mənalı həyatını ölkəmizin tərəqqisinə, insanların rifahının yaxşılaşdırılmasına həsr edən Ümummilli lider Heydər Əliyevin böyük arzusu zəbt olunmuş torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi idi. O, bunun üçün var qüvvəsi ilə çalışdı. Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycan torpaqlarına təcavüzü nəticəsində doğma ocaqlarından didərgin salınmış soydaşlarımızın bütün qaygıları, problemləri Azərbaycan dövlətinin, Ümummilli lideri Heydər Əliyevin gündəlik qayğısına çevrilmişdi. Xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə 1993-2003-cü illərdə bu problemin siyasi yolla həlli istiqamətində genişmiqyaslı tədbirlər həyata keçirilmişdir. BMT Təhlükəsizlik Şurası münafiqənin tezliklə, sülh yolu ilə həlli, işğal olunmuş ərazilərin azad edilməsi, qaçqın və məcburi köçkünlərin doğma yurdlarına qaytarılması haqqında 1993-cü ildə 4 qətnamə (1993-cü il 30 aprel tarixli 822 nömrəli, 29 iyul tarixli 853 nömrəli, 14 oktyabr tarixli 874 nömrəli, 11 noyabr tarixli 884 nömrəli) qəbul etdi [15, v.2]. 1994-cü ilin may

ayında atəşkəsə nail olunmaqla ölkədə sabitliyin bərqərar edilməsinə, Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən möhkəmlənməsinə, müdafiə qabiliyyətinin artırılmasına imkan yaradıldı. ATƏT-in 1994-cü il Budapeşt, 1996-cı il Lisabon və 1999-cu il İstanbul Sammitlərində münafişənin dinc və siyasi yollarla həlli istiqamətində tədbirlər görüldü. ABŞ Konqresinin müstəqil Azərbaycana yardım göstərilməsini qadağan edən 907-ci düzəlişin icrası Ulu öndər Heydər Əliyevin gərgin əməyi nəticəsində 2002-ci ilin yanvarından dayandırıldı. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münafişəsi ilə əlaqədar olaraq Ermənistanın prezidentləri ilə 25, ATƏT rəhbərliyi, Minsk qrupunun təmsilçiləri ilə 200-dən və 80 ölkənin dövlət başçıları ilə 500-dən çox görüş keçirildi [9, v.3]. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin 1998-ci il 17 sentyabr tarixli 895 nömrəli Sərəncamına əsasən “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin problemlərinin həlli üzrə” uzunmüddətli Dövlət Proqramı təsdiq edildi [19]. Təsadüfə deyildir ki, bu problem ölkədə bir nömrəli problem adlandırılmışdı. Ölkədə iqtisadi problemlərin mövcudluğuna baxmayaraq, yaranan hər bir cüzi iqtisadi imkanı Ümummilli lider Heydər Əliyevin daim ilk növbədə qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial problemlərinin həllinə yönəlmiş, problemin siyasi yolla həlli üçün bütün imkanlarını səfərbər etmişdi. Məhz Ümummilli lider Heydər Əliyevin uğurlu xarici siyasəti sayəsində beynəlxalq ictimaiyyətdə bu problemə olan münasibət Azərbaycan həqiqətlərinə uyğun olaraq dəyişdiyindən problemin əsl mahiyyəti düzgün dərk edilməyə başlandı və tədricən Azərbaycan problemlə əlaqədar öz mövqeyini möhkəmlətdi. Bununla bir daha dünya ictimaiyyətinə sübut etdi ki, bu, Azərbaycan dövlətinin və xalqının bir nömrəli problemi və buna da uyğun diqqət olmalıdır.

Bütün bunlarla yanaşı, Heydər Əliyevin göstərişləri ilə dövlət işsiz insanların, qaçqın və köçkünlərin xırda, səyyar ticarətlə məşğul olmaları üçün münasib imkanlar yaradır, yeni ticarət mərkəzləri, yarmarkalar açır, satış yerləri təşkil edirdi [29, s.16]. Bütün bunlarla yanaşı, dahi siyasətçinin təşəbbüsü ilə 1996-cı ildə respublikanın “İşğal olunmuş və Ziyan çəkmiş Ərazilərinin Bərpa və Yenidən qurulması üzrə Dövlət Komissiyası” yaradıldı. BMT-nin İnkişaf Proqramı əsasında işğaldan azad olunmuş torpaqlarda bərpa işlərinə yardım göstərilməyə başlandı. Bu məqsədlə Beynəlxalq Şura, Bərpa Agentliyi təsis olundu [1, v.70]. Füzuli rayonunun Horadiz qəsəbəsi və işğaldan azad olunmuş 22 kəndin bərpasına başlandı. Horadizdə 150-dən çox ev bərpa edildi, 640 yerlik məktəb binası tikildi [12]. Beynəlxalq Qızıl Xaç və Qızıl Aypara Federasiyası Füzuli rayonunda “Bərpa və Vətənə Qayıdış Proqramı” çərçivəsində 1999-2001-ci illərdə rayonun Şükürbəyli və Arxanlı kəndlərində dağılmış evləri bərpa etmiş və köçkün ailələrin geri qayıtması üçün şərait yaratmışdı. Ağdamın 5 kənd xəstəxanasında əsaslı təmir və bərpa işləri aparılmış, 11 kənddə 5 min yerlik məktəb binaları, 88 artezian quyusu bərpa

olundu [3, v.16]. Dahi siyasətçi Heydər Əliyevin 2001-ci il 22 avqust tarixli Fərmanında Ermənistan ərazisindəki tarixi torpaqlarından didərgin salınmış azərbaycanlıların məskunlaşması problemlərinin həlli ilə bağlı konkret tədbirlər müəyyən olundu və həyata keçirilməyə başlandı [30]. 2001-ci il 7 sentyabr tarixli Fərmanında Prezident Heydər Əliyev Ağdam və Füzuli rayonlarından olan məcburi köçkünlərin məskunlaşdırılması üçün Ağdam rayonu ərazisində 500, Füzuli rayonu ərazisində isə 800 ailəlik evlər tikilmiş, yeni qəsəbələr salınması haqqında göstərişlər verdi [14, v.2]. Ümummilli lider Heydər Əliyevin göstərişlərinə əsasən Dövlət Neft Fondu hesabına Goranboy, Abşeron, Şəmkir rayonlarında, Naxçıvanda qaçqınlar üçün yeni qəsəbələr salındı. Goranboy rayonunun Aşağı Ağcakənd kəndi yanında qaçqınlar üçün salınan qəsəbə müasirliyi, səliqə-sahmanı ilə diqqəti cəlb edirdi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 13 may 2002-ci il tarixli Fərmanına əsasən Dövlət Neft Fondunun Biləsuvar rayonundakı beş çadır şəhərciyində yaşayan 3719 ailə üçün Füzuli və Biləsuvar rayonlarında 19 yeni qəsəbə salınmasına 192 milyard manat vəsait ayrıldı. Ağdamın Quzanlı kəndində 100 evlik qəsəbə məcburi köçkünlərə təqdim olundu [5, v.10].

Əsası Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan neft strategiyası öz bəhrəsini verməyə başladığı andan iqtisadi imkanlar yarandıqca dövlət tərəfindən, digər sahələrdə olduğu kimi, qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial müdafiəsi ilə də bağlı geniş tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlandı. 2001-ci il 22 avqust tarixli 562 nömrəli “Erməni millətçilərinin apardığı etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində Ermənistan ərazisindəki öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmış azərbaycanlıların məskunlaşması problemlərinin həlli haqqında” Fərmana əsasən Dövlət Neft Fondundan ayrılmış 83 milyard manat həcmində vəsait hesabına qaçqın və məcburi köçkünlər üçün bütün kommunikasiyaları ilə birlikdə 1330 ev, 582 yerlik 3 ədəd məktəb binası, 3 tibb müəssisəsi, 1 inzibati bina 22 km uzunluğunda yol, 22 km uzunluğunda su xətti, 3 artezian quyusu, 72 km uzunluğunda elektrik hava xətti, 18 su anbarı və digər sosial obyektlər tikilərək onların istifadəsinə verilmişdir [19]. Bundan əlavə Heydər Əliyevin göstərişləri əsasında Dövlət Neft Fondundan ayrılmış 192 milyard manat həcmində vəsait hesabına məcburi köçkünlər üçün bütün 3781 fərdi yaşayış evindən ibarət 19 qəsəbənin (Füzuli rayonunda 1221 ailəlik 6 qəsəbə və Biləsuvar rayonunda 2560 ailəlik 13 qəsəbə) bütün infrastrukturu ilə birlikdə inşası və məcburi köçkünlərin köçürülməsi 2003-cü ilin noyabr ayında başa çatdırılmışdır [13]. Nəticədə, Biləsuvar rayonu ərazisindəki 5 çadır düşərgəsi ləğv edilmiş, 1330 qaçqın və 5081 məcburi köçkün ailəsinin – ümumilikdə 32 min nəfərin mənzil-məişət şəraiti yaxşılaşdırılmışdır. Ümumiyyətlə, ulu öndər Heydər Əliyevin 3 Fərmanı ilə Dövlət Neft Fondundan ayrılmış 359 milyard manat (74 mln. ABŞ dolları) vəsait hesabına çox qısa bir müddətdə 400 min kvadrat metr mənzil sahəsi olan 6411 fərdi yaşayış evi, 3150

yerlik 18 məktəb, 18 uşaq bağçası, 16 tibb məntəqəsi tikilmiş, 195 km uzunluğunda asfalt yol, 188 km su xətti, 350 km elektrikötürmə xətti, 133 km irriqasiya su kəməri və s. sosial obyektlər istifadəyə verilmişdir. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin “Biləsuvar rayonu ərazisində yerləşən beş çadır düşərgəsində məskunlaşmış məcburi köçkünlərin sosial-məişət vəziyyətinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” 2002-ci il 13 may tarixli 700 nömrəli Fərmanına əsasən Biləsuvar rayonu ərazisindəki 5 çadır düşərgəsi ləğv edilmişdir [14]. Bütün bunlarla yanaşı 1996-cı ildən ABŞ-nin özəl, könüllü AMKOP təşkilatı Abşeronda 8 tibb məntəqəsi açıb minlərlə qaçqın və köçkünə səhiyyə xidməti göstərirdi. 1998-ci ildə isə Böyük Britaniya “Uşaqlara birbaşa yardım” beynəlxalq humanitar təşkilatı məcburi köçkünlər üçün 7 tibb məntəqəsi təşkil etdi [30].

Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1989-cu il 19 sentyabr tarixli Fərmanı ilə daimi yaşayış yerlərinin tərk etməyə məcbur olmuş şəxslərin qəbulu, yerləşdirilməsi və güzəranları ilə əlaqədar məsələləri həll etmək və bu sahədə respublikanın sovet, təsərrüfat, inzibati və ictimai təşkilatlarının fəaliyyətlərini əlaqələndirmək məqsədilə “Daimi yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur olmuş şəxslərlə iş üzrə Azərbaycan SSR Dövlət Komitəsi” yaradılmış, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1993-cü il tarixli 396 nömrəli Fərmanı ilə həmin komitənin adı dəyişdirilərək “Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi” adlandırılmışdır. Komitənin yeni Əsasnaməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2005-ci il 1 fevral tarixli 187 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir [12]. Qaçqınlara və məcburi köçkünlərə sosial müdafiəsi ilə əlaqədar beynəlxalq normalara uyğun tam hüquqi baza yaradılmış, ölkə Prezidenti tərəfindən 44 Fərman və Sərəncam imzalanmış, Milli Məclis 23 Qanun, Nazirlər Kabineti isə 194 qərar və sərəncam qəbul etmişdir. Qaçqınların və məcburi köçkünlərin sosial problemlərinin operativ həlli və problemin vahid mərkəzdən idarə olunması məqsədi ilə Ümummillə lider Heydər Əliyevin müvafiq Fərmanı ilə 1998-ci ildə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin strukturunda baş Nazirin müavini, Qaçqınlar və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinin sədri vəzifələri təsis olunmuşdur. Nazirlər Kabineti Aparatının strukturunda qaçqınların, məcburi köçkünlərin problemləri, miqrasiya və beynəlxalq təşkilatlarla iş şöbəsi yaradılmışdır [5, v.72]. Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildə BMT-nin 1951-ci il “Qaçqınların statusuna dair Cenevrə Konvensiyası”na və ona əlavə 1967-ci il Protokoluna qoşulmuşdur. “Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında”, “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında”, “Məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin” qəbul edilmiş, ölkə Prezidentinin müvafiq Fərmanı ilə “Qaçqın statusu verilməsi haqqında vəsatətə baxılması qaydası” təsdiq edilmiş, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarları ilə “Qaçqın və məcburi

köçkün (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu almış, ayrılmış yerlərdə yaşamaq” və “Qaçqın statusu verilməsi haqqında ərizə təqdim etmiş şəxslərin qaçqın statusu verilməsi məsələsi həll edilənədək müvəqqəti yerləşdirmə məntəqəsində verilmiş yaşayış yerindən istifadə etmək” qaydaları təsdiq edilmişdir [26, s.9].

Bütün bunlarla yanaşı, Heydər Əliyevin 1998-ci il 17 sentyabr tarixli və 2004-cü il 1 iyul tarixli sərəncamları ilə təsdiq edilmiş dövlət proqramlarına uyğun olaraq məcburi köçkünlərin müvəqqəti məskunlaşdıqları şəhər və rayonlara 76 nazirlik, komitə, şirkət, konsern və digər mərkəzi təşkilatlar təhkim edilmişdir. 1998-2004-cü illər ərzində bu dövlət orqanları tərəfindən məcburi köçkünlərə 55,1 mlrd. manat həcmində ərzaq, maddi və s. yardım göstərilmişdir [4, v.2].

Bundan əlavə Ümummilli lider Heydər Əliyevin göstərişləri əsasında Azərbaycan Respublikasının İşğaldan Azad Olunmuş Ərazilərinin Bərpa və Yenidən Qurulması üzrə Agentlik tərəfindən 2001-ci il 22 avqust tarixli 562 nömrəli Fərmana əsasən Goranboy rayonunun Aşağı Ağcakənd qəsəbəsində 364 evdən, Şəmkir rayonunda 126 evdən, Yevlax şəhərində 65 evdən, Abşeron rayonu Mehdiabad qəsəbəsində 108 evdən, Sabunçu rayonu Ramana qəsəbəsində 160 evdən ibarət qəsəbələr salınmış, Naxçıvan MR-də 4 mərtəbəli 48 mənzilli yaşayış binası və 53 ədəd fərdi ev, Sumqayıt şəhərində 2 mərtəbəli 14 mənzilli yaşayış binası və 2 fərdi ev, Ağstafa rayonunda 17 fərdi ev, İsmayilli rayonunda 45 fərdi ev, Bakı şəhərində 3, Oğuz rayonunda 3, Şəki şəhərində 2 və Gədəbəy rayonunda 1 fərdi ev (ümumilikdə 1011 ev – 949 fərdi və 62 mənzilli 2 yaşayış binası) tikilmiş, qaçqınlar yeni qəsəbələrə və evlərə köçürülmüşlər [8, v.107]. Eyni zamanda Naxçıvan Muxtar Respublikasında əlavə 100 qaçqın ailəsi üçün evlər tikilmişdir. 1995-ci ildən respublikanın 18 rayonunda tikintisi yarımçıq qalmış 319 evdə tikinti işləri sona yetirilərək qaçqınların istifadəsinə verilmişdir. Həmçinin Ermənistandan qaçqın düşmüş, oradakı ev və mənzillərini Bakı şəhərindəki özbaşına tikilmiş evlərə dəyişərək daimi məskunlaşmış 793 nəfərdən ibarət 170 qaçqın ailəsinin yaşadığı evlərə qeydiyyatata alınması, 24385 nəfərdən ibarət 3823 ailənin daimi məskunlaşdıqları evlər üçün qeydiyyat vəsiqəsinin verilməsi, 1988-1992-ci illərdə Ermənistandan çıxarılan, hazırda respublikamızın ərazisində daimi məskunlaşmış qaçqınların yaşadıkları tikililərin altında yerləşən və dövlət mülkiyyətində olan torpaq sahələrinin əvəzsiz olaraq onların mülkiyyətinə verilməsi təmin edilmişdir [22, s.21]. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 2001-ci il 7 sentyabr tarixli “Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan Silahlı Qüvvələri tərəfindən işğalı nəticəsində Ağdam və Füzuli rayonlarından didərgin düşmüş və çadır düşərgələrində müvəqqəti yerləşdirilmiş məcburi köçkünlərin bir qisminin həmin rayonların ərazisində məskunlaşdırılması ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” Fərmanına əsasən Dövlət

Neft Fondundan ayrılmış 84 milyard manat həcmində vəsaitlə məcburi köçkünlərin müvəqqəti yerləşdirilməsi məqsədilə Ağdam rayonunda 500 ailəlik 4, Füzuli rayonunda isə 800 ailəlik 4 qəsəbənin tikintisi 2003-cü ilin noyabr ayında başa çatdırılmış, Dövlət Komissiyası tərəfindən qəbul edilərək məcburi köçkünlərin köçürülməsi həyata keçirilmişdir [7].

Qeyd edək ki, 1993-cü ildə məcburi köçkünlərə adambaşına aylıq yemək xərcləri üçün verilən müavinətin miqdarı 500 manat olmuş, bu rəqəm son 11 ildə 25 min manata çatdırılmışdır. Bu dövrdə ümumi kommunal xərclərin miqdarı 120 dəfə çoxalaraq 1,1 milyon manatdan 132,5 milyon manata yüksəlmişdir. Azərbaycan Respublikası Qaçqınlar və Məcburi Köçkünlərin Dövlət Komitəsinin büdcəsi 90 dəfə artmışdır [23, s.39]. Bütün bunlar ulu öndər Heydər Əliyevin məcburi köçkün və qaçqınlara göstərdiyi böyük atalıq qayğısının nəticəsi idi.

Bu gün Dövlət başçımızla şanlı ordumuzun, xalqımızın sarsılmaz iradəsi, birliyi və qardaş Türkiyənin böyük mənəvi dəstəyi ilə 44 günlük vətən müharibəsi Azərbaycanın böyük qələbəsi ilə sona çatmış, işğal altında olan bütün torpaqlarımız erməni terrorçularından təmizlənmiş, Ermənistan dövləti kapitulyasiya aktını imzalamağa məcbur olmuşdur. Həmin aktın 7-ci bəndində göstərilir: Daxili məcburi köçkünlər və qaçqınlar Dağlıq Qarabağın ərazisinə ətraf rayonlara BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının Ofisinin nəzarəti altında geri qayıdır” [23, s.39]. Biz inanırıq ki, xalqımız Ali Baş Komandanın ətrafında sıx birləşəcək, qaçqınlarımız öz doğma yurdlarına qayıdacaqlar.

ƏDƏBİYYAT

1. ADNŞA. Kollegiyanın materialları. 2002-ci il, v.25-26
2. ADNŞA. Kollegiyanın materialları. 2003-cü il, v.79
3. AMEA Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi [TİEA], f.1, s.19, i.8953, v.92
4. ARKTNA. Kollegiyanın materialları. 2003-cü il, v.21
5. Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin Arxivi [ADNŞA]. Kollegiyanın materialları. 1994-cü il, v.74.
6. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi – TİEA, f.1, s.19, i.8961, v.126
7. Azərbaycan Respublikası Dövlət Əmlak Komitəsinin Arxivi [ARDƏKA]. Komitənin 2003-cü il hesabat materialları, v.31-32
8. Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiə Nazirliyinin Arxivi [ARƏSMNA]. Nazirliyin hesabat materialları, 2002-ci il, v.16
9. Azərbaycan Respublikası Gənclər İdman və Turizm Nazirliyinin Arxivi [ARGİTNA]. İllik hesabat materialları. 2002-ci il materialları, v.27.
10. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin Arxivi [ARİNA]. İqtisadi təhlillər. 2002-ci il hesabatı, 17-ci qovluq, v.16, 17
11. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Arxivi [ARKTNA].

- 2002-ci il üçün hesabat. I hissə, v. 71
12. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi [ARMMA], f.2941, s.1, 4, 49, v.78
  13. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi, f.2941, s.1, i.312, v.106
  14. Azərbaycan Respublikası. 1991-2001. Bakı, 2001, 390 s.
  15. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Bəyanatı. “Xalq” qəz., Bakı, 2001, 14 avqust
  16. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin qaçqınların və məcburi köçkünlərin məsələlərinə həsr olunmuş ümumrespublika müşavirəsində nitqi Respublika sarayı, 27 iyun 1998-ci il / <https://lib.aliyev-heritage.org/az/8296056.html>
  17. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının baş naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidentinin Bəyanatı. 10 noyabr 2020 / <https://president.az/az/articles/view/45923>
  18. Azərbaycanda ümumdünya qaçqınlar günü qeyd edilmişdir. 19 iyun 2009 / <http://idp.gov.az/az/news/23>
  19. Bakı Şəhəri İcra Hakimiyyəti Arxivi [BŞİHA]. Abadlaşdırma və Park-Bağ İdarəsinin materialları, 2001-ci il, v.126-127
  20. Əliyev H. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibəti ilə xalqına müraciət. “Respublika” qəz., Bakı, 2000, 30 dekabr
  21. Əliyev H. Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibəti ilə Azərbaycan xalqına müraciət. “Respublika” qəzeti, 30 dekabr 2000-ci il.
  22. Heydər Əliyev işığı. Bakı, 2000, 385 s.
  23. İlham Əliyev böyük siyasətdə: reallıqlar və perspektivləri. Bakı, 1999, 396 s.
  24. Qayıdış. 1990-1993. Sənədlər toplusu. Bakı, 1996, 396 s.
  25. Məmmədov R.F., Süleymanlı S.A., Abbasov X.R. Azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkünlərin problemləri beynəlxalq təşkilatlar müstəvisində. Bakı: Səda, 2016, 232 s.
  26. Məmmədova H. Dövlətçiliyin və xalqın mənafeyi naminə. “Xalq” qəz., Bakı, 2009, 21 iyun, s.3
  27. Müstəqil Azərbaycan 10 il: Statistika külliyyatı. Bakı, 2001, 418 s.
  28. Nəcəfxanlı Ə. Azərbaycan qaçqınlar probleminin həllində dünyaya nümunə göstərir. “Xalq” qəz., Bakı, 2022, 21 iyun
  29. Nərimanoğlu M. Ulu Öndər ölkənin qaçqın-köçkün probleminin həllini bir nömrəli məsələ hesab edirdi. “Azərbaycan” qəz., 2021, 12 dekabr / <https://www.azerbaijan-news.az/index.php/az/posts/detail/ulu-onder-olkenin-qacqin-kockun-probleminin-hellini-bir-nomreli-mesele-hesab-edirdi-1639255125>
  30. TİEA, f.1, s.19, i.8961, v.111.
  31. TİEA, f.1, s.19, i.8961, v.115
  32. Ülkü İ. Qızıl ulduzun hilala doğru: Heydər Əliyevin fırtınalı həyatı. Bakı, 1994, 550 s.